

Людмила Афанасьєва, Ірина Грабовська

Гендерна специфіка взаємин ромів України та проблеми втілення гендерних освітніх проектів в їхньому середовищі

Досліджуються особливості гендерних взаємин у ромів України у взаємозв'язку із існуючими в країні освітніми завданнями, зокрема, Наказом МОН «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту».

The article deals with the research of the peculiarities of Ukrainian Romas relations in conjunction with the country's current educational tasks, including the Order of Ministry of Education and Science "About the implementation of the gender equality principles in the education".

24 стаття Конституції України («гендерна») стосується всіх її громадян. Вимоги щодо дотримання рівних прав та обов'язків жінок і чоловіків, вписані в діючому «Законі про рівні права та обов'язки жінок і чоловіків», як, зрештою, і статті Наказу Міністерства освіти і науки України «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту», мають бути керівництвом до дії для кожного українця. Проте в країні проживає чимало етнічних груп, які мають свої традиції, звичаї, стереотипи щодо стосунків між статями. Як ці особливості узгодити з існуючим законодавством – чимала проблема. Дуже важливо і цікаво зрозуміти, чи це можливо взагалі, і чи можна перетворити будь – який закон дійсно на один для всіх.

Сьогодні дослідження гендерних стосунків в етнічних спільнотах, які проживають на території України, є однією із найбільш нерозроблених тем. Це стосується і вивчення специфіки гендерних взаємин у середовищі українських ромів. Адже без урахування конкретної ситуації з певною етнічною чи національною меншиною важко рохрарувати на виконання її членами вимог, поставлених законодавством сучасної української держави.

Зрозуміти особливості гендерних відносин поза історико-культурними реаліями існування етнічної спільноти неможливо. Тому звертання до всебічної (по можливості) характеристики ромів є невід'ємною умовою розуміння процесів, що аналізуються, та специфіки їх протікання у даному середовищі.

Демографічна статистика свідчить, що на сьогоднішній день кількість циган (ромів) у Європі становить від 7 до 12 млн. чол. (в Україні від 40 до 100 тис. чол.). Значні проблеми з соціальною адаптацією цієї етнічної групи на європейських теренах

спонукав низку недержавних організацій та фондів оголосити 2005 – 2015 р. ромським десятиріччям в країнах Європи. Посутньо це є спробою в міжнародному масштабі покращити становище ромів в сучасному суспільстві. Найбільшу увагу планується приділити проблемам молоді та освіти, співпраці з подолання етнічної дискримінації, підтримці процесів створення ромської інтелектуальної еліти, здатної відстоювати політичні, культурні і соціальні права циган в Європі.

В підтримку ініціативи добродійних організацій держави-ініціатори декади – Болгарія, Угорщина, Македонія, Сербія і Чорногорія, Словаччина, Хорватія і Чехія також підписали спільну декларацію про співпрацю з подолання етнічної дискримінації.

На сучасному етапі становлення української державності своєчасною і доречною є увага до етнічних питань з боку української влади. Однак ще багато аспектів етнічної проблематики потребує більш детального наукового аналізу та конструктивної співпраці суспільних інституцій у всеукраїнському масштабі. Хоча Закон України про національні меншини від 1992 р. гарантував усім національностям право на користування рідною мовою, розвиток національних традицій, створення національних культурних закладів тощо [7, с. 128], на практиці наведеними вище правами різні національні меншини України користувалися в різних обсягах залежно від об'єктивних (чисельність, тип розселення) та суб'єктивних ознак меншини (організованість, структурованість тощо).

Практика свідчить, що цигани майже завжди відносились до тих спільнот, які найменше користуються правами, передбаченими законодавством [8], хоча і в Україні в останні роки також спостерігається підвищення уваги органів влади до циганського етносу. Зокрема 12 вересня 2003 року постановою Кабінету міністрів України № 24336 було затверджено «Програму державної підтримки соціально-духовного відродження ромів України на період до 2006 року», одним із пріоритетних завдань інтеграції ромської громади до українського суспільства визначена розробка підручників «Історія ромів» та «Ромська мова і література». Активізацію історичних та джерелознавчих пошуків визначає і постанова Верховної Ради України від 8 жовтня 2004 року № 2085-IV «Про

відзначення Міжнародного дня Голокосту ромів». Зокрема, в архівах різних рівнів облдержадміністраціями подано запити щодо отримання інформації про знищення ромів на теренах України у роки Другої світової війни; ініційовано збір спогадів циган, які пережили етноцид. 14 квітня 2005 року вперше в історії України відбулися комітетські слухання з ромських проблем в Комітеті Верховної Ради України з питань міграції, національних меншин і міжнаціональних відносин, в якому взяли участь як депутати так і лідери ромських громадських організацій. Нині в Україні активно діє понад 60 ромських громадських організацій, відкрито близько тридцяти ромських недільних шкіл. Однак моніторинг роботи цих шкіл показав, що основні проблеми в їх діяльності пов'язані з відсутністю навчальних програм, підручників, але головні – відсутність фахівців (педагогів і вчених), незавершеність кодифікації мови («романі» в Україні функціонує в кількох діалектах).

Лишається актуальною і більш складна проблема-проблема взаємин циган з оточуючим населенням. В Україні засоби масової інформації часто помічають лише негативні сторони життя циган, а це впливає на формування негативного ставлення до них з боку населення, внаслідок чого порушуються фундаментальні права людини [6].

Важлива роль у вирішенні висвітлених та багатьох інших проблем життя малих народностей належить регіональним історіографічним, історико-етнографічним та джерелознавчим дослідженням історії і культури етнічних спільнот, які здавна мешкають в Україні, зокрема циган (ромів), історії та культури циганського етносу, складна структура якого сформувалася на основі кількох міграційних хвиль на теренах України, починаючи з XV ст.

З історичних джерел добре відомо, що кожне з державних утворень, у складі яких за різних часів перебували українські землі, мало певну правову базу та здійснювало практичну політику відносно циган. Проте законодавчі акти, засоби їх застосування, практичні дії місцевих влад дуже різнилися.

Політика Речі Посполитої в XVI – XVIII ст. була скерована на вигнання циган за межі Корони. Але в литовських та українських землях ситуація була двоїстою: з одного боку, переслідувалися кочові цигани, з іншого – підтримувалися «свої», осілі цигани. Було створено інститут «циганських королів», через який влада намагалася впливати на циган, не втручаючись до їхніх внутрішніх справ.

На українських землях Австрійської імперії в XVI – XVII ст. домінантою циганської політики влади була ідея фізичного винищення циган, що з кінця XVIII ст. змінилася політикою асиміляції. Політика Османської імперії сприяла інтеграції циган до суспільства. Цигани продовжували займатися своїми заняттями, а повільна ісламізація не завадила їм зберегти власну культуру. Більшість циган у Бессарабії була закріпачена протягом XV – XVI ст. Деяке зменшення тиску на циган відбулося лише внаслідок переходу Бессарабії до Росії. Юридичний стан циган Лівобережної України до середини XVII ст. не відрізнявся від стану циган Правобережжя.

За малоросійським правом цигани розглядалися як стан, нижчий за посполитих. Законодавство Російської імперії не виокремлювало циган з інших підданих і намагалася зробити з них селян: «...слідovalo-бы принять самыя настоятельныя меры къ обузданію праздної и чрезвычайно вредной для общественнаго спокойствія жизни здешнихъ цыганъ. Возмутительно видеть, какъ целыя шайки людей, не занимающихся никакимъ хозяйствомъ, ни ремесломъ, свободно переезжаютъ съ одной ярмарки на другую, и располагаются тамъ отдельными таборами. Какой это примеръ для поселянъ, какъ для техъ изъ нихъ, которые и сами по себе склонны къ порочной жизни, такъ и для честныхъ труженниковъ, которые, съ одной стороны, видятъ ничемъ нестесняемыхъ враговъ ихъ общественнаго спокойствія, а съ другой стороны замечаютъ явный перевесъ вещественныхъ выгодъ, приобретаемыхъ нечестною жизнію, передъ теми выгодами, какія даеть человеку тяжелый земледельческий трудъ» - радив в статті «О цыганахъ въ Екатеринославской губерніи», опублікованої в «Запискахъ императорскаго общесвеннаго комитета Южной Россіи», датованих серпнем 1861 р писар Д.ч. Общества Сельскаго Хозяйства Южной Россія К. Буніцкій [5].

Радянська влада в політиці щодо циган вважала головним завданням припинити кочування циган і залучити їх до виробничої праці. Проте більшість заходів носила примусовий характер, суперечила циганському життєвому укладу. Циганське населення разом з іншими народами України постраждало від голодомору, політичних репресій тощо. У західно-українських землях ситуація була інакшою: уряд Польщі практично обійшов циган увагою, на Закарпатті втілювалася програма уряду Чехо-Словаччини, що передбачала оселення, освіту та працевлаштування циган.

У роки Другої світової війни ромів безжально і масово знищували разом з євреями. Жертвами нацистських переслідувань стали близько 3 мільйонів ромів. В Україні під час німецької окупації ромів безжально винищували: вони були одними з перших жертв Бабиного Яру. Сьогодні в країні 3,5 тис. ромів вважаються жертвами геноциду [2; 3; 14].

Під час перепису населення 1989 року близько 48 тисяч громадян УРСР назвали себе ромами. До осілоті ромів у колишньому СРСР вагомо спричинився тодішній закон, який вийшов у 1956 і діяв до 1962 року.

Сьогодні, як вважають фахівці Держкомнаціміграції, реальна кількість ромів (зважаючи на особливості їхнього життя та факту, що значна кількість під час перепису вказували іншу національність) є набагато більшою, ніж про те кажуть офіційні дані – близько 80-100 тис. Головні причини великих розбіжностей у статистиці: відсутність паспортів чи інших документів, недовіра до всіх урядових починань, незалежно від держави проживання, а також «мобільність» ромських таборів. Опираючись на зазначені вище чинники, представники ромської общини оперують цифрами в 200-400 тис. чоловік. Останній звіт Європейського Центру Прав Ромів стверджує, що ромська громада в Україні надзвичайно вразлива у питанні дотримання її громадянських прав. Більшість з них живе у сільській місцевості, в так званих «таборах» без елементарних зручностей. Безробіття, неосвіченість та бідність головні проблеми цієї громади, які загострилися після розвалу Радянського Союзу.

У ромів і до цього часу зберігається давній традиційний уклад життя, де жінка незрідка є товаром. Так, у одному з інтерв'ю із представницею циганського роду було задане питання про те, чи має циганка право повернутися після весілля додому. На що вона відповіла:

« - Ні. Тому що за неї віддали гроші. Її вже продали чоловікові.

- А якщо вона втече, наприклад, від свого чоловіка до іншого?

- Батько від неї повністю відмовиться. Вона не має права навіть спілкуватися з циганами.

- А якщо в неї вже є дитина від цього шлюбу?

- Діти завжди залишаються із батьком.

- А вона має право брати участь у їхньому вихованні?

- Ні» [1].

Неврахування подібних реалій, в тому числі і в освітніх проектах сьогодення, навряд чи сприятиме не те що ефективному, але

будь-якому втіленню їх в життя. Це чи не найбільшою мірою стосується і проблем втілення Неврахування подібних реалій, в тому числі і в освітніх проектах сьогодення, навряд чи сприятиме не те що ефективному, але будь-якому втіленню їх в життя. Це чи не найбільшою мірою стосується і проблем втілення принципів гендерної рівності через освітній процес в українській державі.

Неурядові ромські організації в Україні стверджують, що расизм щодо ромів культивується державними установами та системою освіти. Опитування громадської думки, проведене Держдепартаментом США в Україні в 2005 році продемонструвало, що «соціальна нетерпимість щодо ромів є більшою, аніж до будь-якої іншої етнічної групи». Водночас в офіційному звіті України перед комітетом ООН з викорінення расової дискримінації 2004 року йдеться про «кричущі факти недотримання ромами норм поведінки, норм людського співжиття». Однак чи ж можна вважати українців расистами стосовно циган? Кого можна звинуватити у жахливих побутових умовах у так званих таборах? Чому значний відсоток циганських дітей залишається неписьменними?

Чим пояснити, що за офіційною статистикою, в Україні проживає 47,6 тис. ромів, за твердженнями лідерів громад – понад 240 тис.

Згідно з останніми дослідженнями, більшість ромів знаходиться за межею бідності, при цьому третина обмежена в їжі, потерпає через відсутність зимового одягу. Нерідко дорослі і діти мешкають у бараках, землянках, напівзруйнованих приміщеннях без електрики та водопроводу, 30-40% дорослого і дитячого населення хворіє на туберкульоз. Роми, не піддаючись асиміляції, стійко зберігають свою національну ідентичність, сподіваються на краще життя, хоч їхня культура й звичаї постійно наражаються на несприйняття і нерозуміння з боку суспільства. І до цього часу існує гостра нерівність між жінками та чоловіками у ромів. «При народженні дитини, коли забрали жінку з пологового будинку, вона не має права сорок днів доторкатися до посуду, мити посуд, подавати на стіл, коли прийшли гості. Їй не можна знаходитися за одним столом з гостями. Вважається, що вона ще нечиста. Коли жінка народила дитину, вона ще нечиста. Коли вона вагітна, то не повинна доторкатися до столу животом. На стіл подала й пішла. Вона не повинна сидіти з гостями» [1].

Гострою проблемою для ромів є отримання документів, зокрема паспортів. Часто після народження дитини (інколи

вдома, а не в пологовому будинку, який видає необхідну довідку) батьки не поспішають оформлювати свідоцтво про народження. Молоді роми, яким виповнилося 16 років, за свідченням правоохоронців, як правило, відкладають отримання паспорта. Якоюсь мірою тут на заваді стають як матеріальні витрати, так і необхідність оформлення довідок, які непросто отримати. Внаслідок цього саме відсутність документів є конфліктним полем у стосунках ромського населення з представниками влади.

Сьогодні 9% підлітків до школи не ходить зовсім, 51% часто пропускають заняття. Серед інших причин основною є та, що діти змушені заробляти на життя та допомагати рідним. Ситуація щодо грамотності ромів склалася просто катастрофічна: більшість дорослого населення як у сільській місцевості, так і в містах практично не вміють читати, писати, рахувати або роблять це з певними труднощами. Лише 2% ромського населення мають базову або повну вищу освіту, 6% – повну середню або професійно-технічну, 10% – базову. Хоча за роки незалежності Держкомнацем України чимало зроблено для поліпшення життя ромського населення, однак більшість проблем освіти, надання медичних послуг погіршилася.

Зберігається і глибоко патріархальний лад в циганській сучасній сім'ї.

«Матір виховує дочку за циганськими звичаями. Як та повинна себе поводити, що повинна вміти робити по господарству, якою має бути дружиною. Дотримуватися закону вчать від народження: поважати батька, цінувати сім'ю. Батько у ромів – головний в сім'ї. Донька повинна виходити заміж по слову батька. Як батько сказав, так і повинно бути» [1].

Недостатньою є інтегрованість рома в економічне, культурне і політичне життя суспільства, незмінною залишається, на думку більшості представників цієї етнічної групи, упередженість чиновників до представників їхнього народу.

Оскільки однією з передумов існування демократичного суспільства є оптимізація міжетнічних відносин, їхня гармонізація на принципах поваги та взаєморозуміння, етнічний образ людини сьогодні пов'язаний не просто з самовизначенням особи в поліетнічному середовищі, але й з загальним рівнем розвитку культури.

І науковість дослідження конкретного етносу уможливується лише тоді, коли проблематика наукових досліджень резонує з потребами суспільства: кожна культура виробляє «фільтри», крізь які люди бачать себе та світ. Цими фільтрами протягом XIX –

XX ст. була сукупність ідей, концепцій, стереотипних аналогій, що сформулювали потужну культурну систему, до якої нелегко було вписатися недержавним націям.

Майже до початку 90-х років праці про циган в Україні не публікувалися. Публікувався передусім фольклор окремих груп циган СРСР. Тільки наприкінці 80-х рр. мали місце окремі спроби дослідників (насамперед, вихідців із циганської інтелігенції) подолати негативні стереотипи і розпочати відродження циганської культури, окреслити власне бачення історії циган. Разом з тим, реальне життя більшості циган залишалося поза увагою дослідників, замовчувалися гострі соціальні проблеми в їхній життєдіяльності.

Теоретичне осмислення природи циган вчені поєднували з опрацюванням мовного матеріалу та досліджень про циган в межах окремих наук, зокрема, етнографії, антропології, фольклористики та історії з переважанням об'єктивно-аналітичного підходу. З самого початку проблема набула дискусійного характеру, оскільки уявлення про циган по-різному поєднувалися з розумінням вченими історизму цього народу. Мовознавчі дослідження другої половини XIX ст. А.Ф. Потта, Ф. Миклошича, Г.А. Асколі увінчалися підтвердженням індійської теорії походження циган та започаткували вивчення окремих діалектів романі та їх носіїв. Вперше було відзначено неоднорідність циганського етносу, значні діалектні, культурно-побутові відмінності в різних регіонах Європи і проголошено необхідність регіонального дослідження циган. Дані антропології, яка почала бурхливо розвиватися наприкінці XIX століття (Ф. Ратцель, Й. Денікер, І. Коперницький), ще раз підтвердили індійську теорію походження циган.

Міграційний процес переселення предків циган з півострова Індостан на захід розпочався у IV – V ст. н.е. й мав декілька хвиль. Унаслідок взаємодії індійського антропологічного, лінгвістичного й культурного субстрату з багатьма іншими елементами, обумовленими шляхами міграції та місцем подальшого розселення циган, вони розподілилися на певні групи, що відрізняються особливостями культури, мови та побуту. Упродовж століть характерною особливістю циганського етносу було те, що він перебував і функціонував у вигляді етнічних груп. У науковій літературі існують різні думки щодо рівня етнічного розвитку циган-як племінної спільності (Г. Грельман, Л. Моногарова), народності (О. Гесслер, Є. Друц), соціального прошарку, що втратив

свою специфіку (С. Токарев, Ф. Шерегі), розсіяної етнічної спільноти (А. Шевченко), міжгрупової етнічної спільноти (О. Марушиакова, В. Попов).

Історія циганського (ромського) народу дуже своєрідна, вона містить багато трагічних та темних сторінок. Жоден народ у світі не був оточеним такою кількістю різних вигадок, небилиць та чуток.

Відомо, що на територію України цигани потрапляють наприкінці 13 – початку 14 ст. з Валахії та Молдови і до 16 ст. вони кочували вже по всій Україні. Міграція населення, незвичайні люди у дивовижному одязі і незрозумілою мовою цілком вписувалися у меті того часу. У потоці мандрівних купців, ченців, ремісників та найманців цигани не привертали до себе особливої уваги. Проникнення циган було мирним, без опору місцевого населення. Національна та культурна самобутність у той час ще не мали великого значення, не стояли на заваді інтеграції. Цигани прибували на терени України різними міграційними маршрутами і осідали в різні історичні періоди протягом XV – XX ст.

Останні три великі хвилі циганської міграції до українських земель у XX ст. відбулися: наприкінці 40 – 50-х рр., у 80-х рр. та з розпадом СРСР. У сучасній Україні за офіційними даними мешкає 47,6 тисяч осіб циганської національності, які належать до різних етнічних груп. Зонами найбільшого зосередження циган є Закарпаття, великі міста східних (Донецька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька), південних (Запорізька, Херсонська, Одеська) областей і Криму. Сучасне територіальне розташування циган стало результатом різних за часом міграцій, які подекуди продовжуються і до сьогодні. Збереження тісних зв'язків між циганами в країнах Східної Європи відбувається завдяки їх спільній спадщині, яка сягає століть та внутрішній специфіці циганської спільноти, яка є неоднорідною і характеризується багаторівневою структурою груп. Поділ циган на групи був обумовлений їхньою історичною долею: способом життя, часом і місцем розселення. Розпорошені рівномірно по країні: 0,6-07% (на Півдні України – 0,7-0,8) від загального числа мешканців кожної області, цигани в Україні не тільки не асимілювалися, але навіть не втратили власної самобутності. Історично в Україні склалося декілька особливих циганських етнічних груп. Кожна з них має власну назву, самовідчуження, відрізняється мовою, ареалом формування, заняттями, віруваннями.

Кордони між цими етнокультурними системами проходили, в тому числі на українських землях. Деякі з них поділяли циганські етнічні групи на окремі частини, зокрема за релігійними та історико-культурними зонами: східнохристиянську (православну), західноримську (католицьку), мусульманську. Регіональність та варіативність циганської культури – одна з найхарактерніших її особливостей, як самобутної і оригінальної системи, вплетеної у загальноєвропейський етнокультурний процес, в якому на історико-культурні зони нашаровувалися ще й етнічні, мовні, соціальні, політичні структури, створюючи передумови для формування ієрархічності етнічної культури та локальних її осередків.

Насамперед це українські цигани – серви, сервуря або лівобережні цигани (найбільш чисельна циганська група в Україні) та влахи, влахуря. Мова цих циган належить до української діалектної групи, згідно з лінгвістичною класифікацією, яку запропонував Л.Н. Черенков [12].

Лінгвісти визначають їхній діалект як «провлашський» романі. Майже всі серви та влахи належать до християнської православної церкви і є другою за чисельністю групою в СНД. Вони оселилися на Лівобережній Україні в XVI – XVII ст., куди прибули із земель Валахії і Молдови. Крім України вони мешкають в Росії (Москва, південні області Поволжя) і Казахстані. На Правобережжі України живуть влахи (влахуря), які прибули із Валахії і Молдови у XVII – XVIII ст., нині мешкають також в південній Росії та на Поволжі.

Руска рома, або як вони самі себе називають халадітка рома є нащадками тих циган, які прибули на терени Росії в XVI – XVII ст. із Німеччини через Польщу і Литву. Вони розмовляють діалектом, який належить до балтської або північної мовної групи циганської мови (романі). Нині представники руска рома мешкають не лише в Росії та країнах Балтії, а також в Україні, Білорусі, меншою мірою в Казахстані, Киргизтані, і досі підтримують шлюбні (матримоніальні) зв'язки.

Представники найбільшої балканської діалектної групи романі мігрували на терени України з Балканського півострова в різні історичні періоди. Насамперед це крімлітка (крімлітка) рома (себе називають крімуря або крімчі). Їхнє минуле пов'язане з Кримом, однак нині більшість представників групи мешкає на півдні України та на Поволжі, Кубані, Північному Кавказі, Москві та Підмосков'ї. Деякі родини, які мешкали в кавказьких республіках та Середній Азії, на початку 90-х рр. XX ст. повернулися в Росію

та Україну. Дайфа (тайфа) – з Балкан або Малої Азії у точно не встановлений час мігрували в Крим. Нині це найбільша циганська група в Криму, яка розмовляє романі. Обидві групи сповідують мусульманство. Представники балканської діалектної групи урсарі, які мігрували на терени Молдови і України у XVIII – XIX ст., є православними християнами.

За часів т.зв. «великої келдерарської інвазії» (масового переселення циган-келдерарів) в кінці XIX – на початку XX ст., носії нововлашського діалекту, з теренів сучасної Румунії розселилися по всьому світу, і, зокрема, переселилися в Україну. Це т.зв. кишиньовці, (їхня ізольова підгрупа бріждя мешкає на півдні України, а в Молдові споріднені катунаря і чукунаря. Ймовірно, останні представники цієї хвилі міграції прибули на українські землі з теренів Австро-Угорщини на початку XX ст. – групи келдерара і ловара, які мешкають маленькими групами скрізь на території України і відносять себе до православних. Румуномовні цигани (бесарабці, лінгурарі та ін.) мешкають в Молдові та на півдні України, куди переселились з Румунії.

У карпатських регіонах України, які тривалий час входили до складу Австро-Угорщини, живуть групи сервіка рома, які розмовляють карпатським діалектом романі та угріка рома («угорські» цигани), які називають себе румунгри або мадяри (угорці). Вони розмовляють угорською мовою-переважно католики та греко-католики.

Група плащунів переселилася на ці терени, ймовірно з півдня України, розмовляють центральним карпатським діалектом романі.

В останнє десятиліття з Узбекистану і Таджикистану на схід України та в Київ мігрували невеликі групи люлі (мугат), які ідентифікують себе таджиками, та, на думку вчених імовірно мають індійське походження.

Отже, серед циган розповсюджена релігія тієї країни, де вони мешкають. Це було необхідним з усіх поглядів: і задля здобування хліба насущного, і для самозахисту, а часом було примусовим заходом. Але нова релігія сприймалася ромами дуже своєрідно [4].

Наприклад, кримські цигани-гурбети є мусульманами-суннітами, але з домішками шиїзму: гурбети промовляють відому формулу: «Ля ілаха ілля ллах ве Алі велі уллах» (немає Бога, крім Бога, й Алі є пророк його); впродовж 12 (10) днів першого місяця ал-мухаррама вони ходять з алемом (стягом) та мідяною чашою по селах, читаючи вірші щодо страждання Хусейна у Кебелі.

У гурбетів є легенда, що таке право вони отримали за те, що хитрощами відвоювали у ворогів голову Хусейна та поховали її. Ці домішки шиїзму можна пояснювати персидським впливом. Цікаво, що кримські татари не дозволяли кримським циганам ховати померлих на загальних мусульманських цвинтарях, тому вони мали власні окремі циганські кладовища [11].

Християнство (православ'я або католицтво) також має серед циган своєрідність, яка дозволяє говорити про поєднання багатьох рис кількох релігійних систем (анімізм, фетишизм, магія, шаманізм, східні релігії, християнство тощо) [9].

Отже, навіть такий стислий перелік циганських груп вказує на складну, неоднорідну структуру циганського етносу в Україні, яка до того ж має власну ієрархію. Зазначається, що самосвідомість циган також багаторівнева, і може залежно від ситуації змінювати доміанти. В зв'язку з цим розглянуто еволюцію самоназв циган і окремих діалектних груп та окреслено значення етнонімів як засобу етнічного самовиразу. Полісемантичність самоназв циганських груп пов'язана зі специфічною формою існування циганської етнічної спільноти як міжгрупової етнічної спільноти та певним ступенем дії процесів асиміляції, відтворює складність і неоднорідність процесів етнічного розвитку циган України.

Представники більшості циганських груп у неконфліктних ситуаціях визнають свою спорідненість. В таких випадках вони називають себе «ром» (з мови романі – «чоловік», «людина». Найменування, які семантично походять від слів – «людина», «люди», «справжні люди» характерні для багатьох народів, що відбиває певний етноцентризм. Щодо етнічної самоназви циган, ступеня її сформованості, вчені вважають, що формування її ще незавершене, а її виокремлення тісно пов'язано із стосунками з оточуючим нециганським середовищем як уявлення для отримання суспільного статусу або прояв єдності серед різних осередків циганської інтелігенції.

У мові рома не існує жодного слова, яке співвідносилось б зі словом «циган». Англійський дослідник, автор багатьох книг А.Фрезер доводить: «Всі визначення, які пов'язані зі словом «циган» – це семантична проблема не ромського походження. Та слово це само по собі назва, яку дали їм інші». Голландська дослідниця Жан Кемерс, відстежуючи описи «циган» в оповіданнях і казках для дітей, наголосила: «Насправді не рома викрадали дітей до свого світу, а літератори викрадали рома, щоб їх

використати у своїх оповіданнях». Цим, буває «ґрішати» журналісти деяких періодичних видань, допускаючи некоректні узагальнення щодо народу ром.

Хоч попри існуючі стереотипи, результати соціологічних досліджень, проведених фондом «Відродження», заперечують факт широкого залучення ромського населення в наркобізнес, проте спростувати ці чутки та звинувачення цілого народу публічно дуже складно.

Ці факти свідчать, що в Україні, як і в більшості східноєвропейських країн, на жаль, існують упередження щодо циган. Крім старовинних забобонів, тут відіграє роль і те, що самі цигани не дуже люблять брати участь у громадському житті. Вони занадто часто зосереджуються на своїх власних, «таборових» справах, не переймаючись тим, чим живе навколишня громада. Тому дуже важливо, щоб рух до розуміння відбувався з обох боків.

Як відмічалось багатьма дослідниками проблеми, аналіз багатьох фольклорних текстів засвідчує вагомість українсько-циганських міжетнічних стосунків на соціально-побутовому, культурному та іншому рівнях. Глибока зацікавленість циганами з боку українців зафіксована усною народною творчістю і стосується їхніх мовних, психологічних, моральних, антропологічних тощо особливостей, зафіксованих в етнічному стереотипі. Останній дещо спрощував сприйняття оточуючої реальності і допомагав орієнтуватись у ситуаціях міжетнічного спілкування. Стійкі стереотипи про інший народ виникають із успадкованих забобон, особистого досвіду та із «достовірних» розповідей очевидців. Таким чином закріплювалися як позитивний, так і негативний досвід міжетнічних контактів та емоційне ставлення до них. Формування етнічного образу циган серед українців було складовою процесу створення т.зв. «персонажів» своєї міфології, в якій фіксувалися важливі сторони спілкування та взаємодії з сусідніми народами. Етнічний образ циган як своєрідна форма відображення дійсності одночасно програмував цю дійсність – заохочував або обмежував поведінкові акти українців.

Відомо, що грубі спроби «цивілізувати» і «перевиховати» циган протягом XVIII – XIX ст., які в європейському суспільстві зазнали цілковитої поразки, натомість закріпили низку здебільшого негативних етностереотипів за цим народом. За таких умов згадки про циган мали перш за все моралізаторсько-виховні цілі, часто за рахунок спрощення та гіперболізації історичної дійсності.

Цигани з XVI ст. стали важливою складовою українського суспільства. Їх головними заняттями були: металообробка; обробка деревини, рогу, щетини; торгівля; музика; виступи з прирученими тваринами; землеробство (у XX ст.); сезонні заробітки тощо. Етнокультурний поділ праці, традиційно притаманний циганам України, свідчить, що його позитивним боком є орієнтація на один або декілька видів господарської діяльності, сприятлива для передачі професійних знань та навичок і внутрішньої консолідації групи та збереження її ідентичності. Негативним боком групового поділу циган є небезпека духовної самоізоляції груп внаслідок одноманітної діяльності, а також потенційна небезпека міжгрупових протиріч. В сучасних умовах для циган етнокультурний поділ праці визначається процесом урбанізації та кон'юнктурою ринкової економіки. Маючи недостатній освітній рівень, вони змушені орієнтуватись на професії, які не вимагають тривалої підготовки (дрібна торгівля, будівництво). Існували й існують напівлегальні та нелегальні засоби заробітку (ворожіння, жебрацтво тощо). Реальністю є і те, що відсутність стабільного прибутку наприкінці 80 – у 90-х рр. XX ст. підштовхнула частину циган на протиправні дії, зокрема шахрайство, збут наркотиків тощо.

З іншого боку, наявність периферійної самосвідомості завжди супроводжує інтеграцію, асиміляцію чи маргіналізацію з панівним суспільством. Розгляд цих процесів особливо актуальний у зв'язку з тим, що циганський етнос у своєму етногенезі, як вже зазначалося, зупинився на стадії міжгрупової етнічної спільності і одночасно є екстериторіальним народом, дисперсно розселеним серед інших етносів, що знаходяться на більш високому ступені соціальної й етнічної еволюції. Неадекватність між етапом розвитку, досягнутим циганами, і оточуючим їх етносоціальним середовищем визначають необхідність трансформацій у сфері державної політики. Відсутність конструктивних дій веде до поглиблення етнокультурної маргінальності – відносно стійкого етносоціального явища, що виникає внаслідок зрушень у нормативно-ціннісних системах під впливом міжкультурних контактів, соціально-політичних, техногенних та інших факторів.

Однак високоприспосувальна етнокультурна система циган дозволяла тривалий час зберігати без змін або у вигляді модифікацій традиційні риси етносу, поки вони відповідали основним принципам і вимогам часу. Завдяки саме традиційності

цигани були здібні існувати майже в будь-яких соціально-економічних нішах, за різноманітних історичних обставин, зберігаючи власну ідентичність. Важливішими соціальними інститутами циганського населення України, що сприяли збереженню їх національно-культурної ідентичності, були родина, табір, циганський суд («кріс»). Проте традиційність мала й інший бік – це деспотизм чоловіків, утиски молодшого покоління, несприйняття «чужого», конформне ставлення до держави, низька політична активність циган.

Специфічні складнощі будь-якого значного системного дослідження побуту, звичаїв чи то соціальних рис ромів полягають і в тому, що, як відомо з джерельної бази циганознавства в Україні, зокрема, архівних джерел з історії циган, матеріалів циганських музеїв та колекцій, статистичних обліків, народної творчості, періодичної преси, що на їх ментальність наклало відбиток те, що майже до останнього часу цигани не мали писемності, а отже і власних писемних джерел, які є основними в історичних дослідженнях. Крім того, через певні обставини, обумовлені історичним розвитком циган різних регіонів, серед них виробилося специфічне ставлення до довкілля, зокрема народів, серед яких вони жили. Цікаве підтвердження тому знаходимо у твердженнях сучасників. Так, у наведеному вище інтерв'ю було і запитання про ставлення до представника іншої національності:

«- А якщо дівчині сподобався хлопець іншої національності, наприклад, росіянин?

- Якщо батько не підтримує, і якщо дівчина втікає з дому, сім'я повністю від неї відмовляється. Більше вона до них не має відношення» [1].

Загалом аналіз історіографії в контексті різних галузей знань дозволяє стверджувати, що спочатку циганознавчі студії, будучи фіксацією окремих свідчень про циган, розумілися як підґрунтя наукового дослідження циганської історії, етнографії, мови. В наш час приходить усвідомлення циганознавства як комплексного знання про циганський етнос – цілісний екзистенційний феномен, унікальний етно-соціальний суб'єкт у загальному русі людської історії [13].

Такий підхід зумовлений історичними обставинами: за відсутності державності у циган не має інститутів власної науки і освіти, тому самоусвідомлення циганською інтелігенцією себе можливе насамперед через рефлексію над власною історією, культурою, мовою. Роми України повинні зберегти власну яскраву культуру, серед якої духовна займає

не останнє місце. Це буде корисним не тільки для вчених (релігієзнавців, східознавців, істориків та інш.), але й для самих циган (ромів) та оточуючих їх народностей. Що ж до застосування в середовищі ромів України гендерних практик, вочевидь на сьогодні це питання залишається відкритим.

Література:

1. Бакай Д. Гендерні стосунки у ромів Мелітопольського краю (Інтерв'ю із жителькою с. Константиївка Елою Андріївною)// Паритетна демократія // Політикантроп // politican.com.ua
2. Баранніков О.П. 1931. Українські цигани – Київ, 1990. - С. 77.
3. Беліков О.В., Белікова Н.Ю., Туренко О.С. Стан релігійності населення і перспективи розвитку міжконфесійних та етнокультурних відносин в Україні (за даними соціологічного дослідження Донецького державного інституту штучного інтелекту // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 17. – С. 72-73.
4. Беліков О. Релігійні вірування українських циган// Історія релігій в Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу 11-13 травня 1998 року. - Львів: Логос. – С. 20-21.
5. Буніцкій К. «О цыганахъ въ Екатеринославской губерніи»// Записки императорскаго общесвеннаго комитета Южной России. Августъ. 1861г.
6. Валюхов В. У цыгана... лошадь украли. Оперативники предотвратили самосуд // Московский комсомолец – 2001. – № 2 (146), 11 – 18 января
7. Етнополітика в Україні. Документи та матеріали / За ред. В. Євтуха. – К.: Державний комітет України у справах національностей та міграції, 1998. – 353 с.
8. Кравец Е. Большие проблемы малых народов // Романі Яг. – 1999. – № 4.3. Макара М. Квіти етнічного різнобарв'я // Романі Яг. – 2001. – № 10.
9. Лекса Мануш Культ Шивы и цыгане (к проблеме древней религии цыган)//СЭ, 1979 .– № 6. – С. 71.
10. Санаров В.И. Элементы древних верований в религии цыган.//СЭ, 1968, № 1, – С. 32.
11. Филоненко В. Крымские цыгане // Записки Коллегии Востоковедов, V.1929 – С. 337.
12. Черенков Л.Н. 1985 Некоторые проблемы этнографического изучения цыган СССР// Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР (Сб.ст.)/ АН СССР, Моск. Фил. Геогр.об-ва СССР. – С. 5-15.
13. Цигани в Україні: формування і сучасний стан // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н.О. Зіневич, В.Т. Зінич та ін.; За ред. В.І. Наулка. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. – С. 404-424.
14. Цит. за Беліков О.В. Цигани України наприкінці ХХ ст.: проблеми та шляхи їх вирішення // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 4. С. 69-79.